

نقش پزشکان در تاریخ دولتهای

خوارزم (قرنهای ۱۳-۱۰ میلادی)

خوارزم که در قسمت سفلی رود آمودریا قرار گرفته، از قدیم‌الایام جزو کشورهای متمدن و از حیث علم و دانش در ردیف کشورهای ایران، هندوستان، یونان و روم بوده است. پیشرفت علم و فرهنگ در دوران باستان و بعداز آن یعنی بعداز تولد عیسی مسیح در خوارزم زیاد بود^(۱) و دانشمندان معروفی همانند محمدبن موسی الخوارزمی، ابوریحان بیرونی و ابن‌سینا را به جهان ارزانی داشت.

مقدسی می‌نویسد: خوارزم و پایتخت آن «کت» در ساحل رود قرار گرفته و از لحاظ وسعت معادل نیشابور است. شهر در ساحل شرقی رود واقع است و در آن عده زیادی از دانشمندان و سخنوران زندگی می‌کنند. این شهر یکی از مراکز تجاری محسوب می‌شود و معماران آن به هنر معماری خود افتخار می‌کنند.^(۲)

ابوریحان محمداحمد البیرونی در چهارم سپتامبر سال ۹۷۳ میلادی در شهر کت متولد شد. دوران کودکی و نوجوانی او در خانه ابونصر منصوربن علی بن عراقی سپری گشت. ابونصر پسرعموی ابو عبدالله خوارزمشاه (که در سال ۹۹۵ میلادی توسط مامون بن محمد حاکم خوارزم شمالی کشته شد) بود.

بیرونی در خانه معلم خود از کتابخانه شخصی وی استفاده کرده و با وی در رصدخانه شهر «کت» (شهر کنونی بیرونی در قره‌قالباقستان) همکاری می‌کرده است.

از آن پس تاریخ فعالیت‌های علمی خوارزم و دانشمندان آن از جمله بیرونی و استاد وی ابن عراقی با گورگنج^(۳) پایتخت جدید خوارزم ارتباط مستقیم دارد. در قرون ۱۱-۱۰ در دوران حکومت مامون و در قرون ۱۲ و ۱۳ گورگنج مرکز بزرگ فرهنگ، علم و دانش بود و در آن پزشکان عالم، استادکاران معمار، پیشه‌وران بزرگ و شاعران عالی‌مقام گرد هم آمده بودند.

قرنهای ۱۳-۱۰ دوره ظهور دانشمندان علوم مختلف در دربار پادشاهان آسیای مرکزی بود. دانشمندانی همچون بیهقی، یاقوت، نظام‌الملک و دیگران بر این ادعا صحه می‌گذارند. محل تجمع این دانشمندان «بیت‌الحکمه»، «محل تجمع عالمان» یا «مجالس‌العلماء» نامیده می‌شد. اکنون پس از هزار سال در شهر باستانی خیوه ولایت خوارزم ازبکستان در تاریخ ۱۱ نوامبر ۱۹۹۷ آکادمی مامون خوارزم به منظور احیای بیت‌الحکمه مامون خوارزمشاه تأسیس گردیده است. شرایط سیاسی و اجتماعی خوارزم در قرنهای ۱۰ و ۱۱ میلادی و میراث علمی دانشمندان بیت‌الحکمه مامون، پایه و اساس بیت‌الحکمه «آتسز» که در قرن ۱۲ تأسیس شد قرار گرفت. این دوره هنوز به‌طور دقیق مورد بررسی و تحقیق قرار نگرفته است. در اواخر قرن ۱۲ و اوایل قرن ۱۳ میلادی دولت خوارزم به صورت یک کشور وسیع و قدرتمند در مشرق زمین اسلامی درآمد. در گورگنج شرایط مساعد و بسیار عالی برای رشد علوم مختلف از جمله علم پزشکی فراهم شد که سبب تأسیس مرکز علمی‌ای چون بیت‌الحکمه مامون دوم در خوارزم گردید.

آتسز خوارزمشاه (۱۱۵۶-۱۱۲۰) همچون مامون از علوم و فرهنگ حمایت می‌کرد. در دربار او مورخان، فیلسوفان، حکما و نویسندگان مشهور اسلامی حضور داشتند که نام بیش از ۵۰ تن آنان تا امروز بر سر زبانهاست.^(۴) از جمله این دانشمندان حکیم اسماعیل جرجانی، ابوبکر ابوالخیر بن عبدالرحمن جرجانی، حکیم علی بن محمد الحجازی القایینی، حکیم ازرقی، عبدالرحمن حسن القتانی، مروزی، ابوالمحاسن، فخرالدین، ابوعبدالله بن محمد بن عمر الرازی، عمر جفمینی و نجیب‌الدین سمرقندی بودند. نجیب‌الدین سمرقندی مؤلف رساله پزشکی درباره «علل و عوامل بیماری‌ها» است که در خوارزم و خارج از آن خیلی معروف بود.

یکی دیگر از اشخاص برجسته دولتی این دوره شهاب‌الدین ابوسعید بن عمران الخیوقی طبیب معروف دربار سلطان علاءالدین محمد بود.

اسماعیل جرجانی پزشک مخصوص خوارزمشاهیان و رئیس بیمارستان و داروخانه

خوارزم بوده است. آثار علمی مشهور وی از جمله «ذخیره خوارزمشاهی» و «ذخیره داروهای خوارزمشاهی» در خوارزم و در دوران فعالیت آکادمی (بیت‌الحکمه) دوم خوارزم تألیف شده است. این آثار به زبان فارسی قرون وسطی که برای مردم محل قابل فهم بوده نوشته شده است.^(۵) از این دانشمند ۱۵ اثر علمی برجای مانده است.

اثر ده جلدی «ذخیره خوارزمشاهی» (ترجمه عربی آن ۱۲ جلد است) که دائرةالمعارف پزشکی قرن ۱۲ را در خود جمع کرده است، بسیار مهم است. نام کامل این اثر «کتاب‌الذخیره‌الطبی فی الفارسی» است. قربادین خوارزمشاهی کتاب دهم این اثر ده‌جلدی است. اثر «عرض‌الطیبه و المحابس‌العلیه» مجموعه‌ای از علوم پزشکی و نمونه خلاصه شده «ذخیره خوارزمشاهی» است که به پیشنهاد قطب‌الدین بخاری وزیر خوارزمشاه برای تعمیم علم پزشکی نوشته شده است.^(۶)

کتاب‌الاغراض فی الطب‌الفارسی نمونه دیگر خلاصه شده این کتاب و کتاب «اغراض‌الطیبه» اثر علمی ویژه دیگری است که به آتسزخوارزمشاه منتسب است. این اثر یک کتاب درسی خلاصه شده و آسان نسبت به کتاب اصلی است. کتاب از دو بخش تشکیل شده که بخش اول آن به پزشکی نظری و بخش دوم به پزشکی عملی اختصاص دارد.

از اسماعیل جرجانی آثار دیگری همچون «کتاب‌الحفیل علائی فی الطبیه بالفارسی» (کتاب بی‌نظیر پزشکی به زبان فارسی) که از دو بخش «اهداف پزشکی» و «الطیبه‌ملکی» (پزشکی دربار) تشکیل شده، کتاب «یادگار فی الطب بالفارسی» و کتاب «تدبیریوم و لیله» (که به ابوسعید اشراقی اختصاص دارد)، «وصیت‌نامه»، «زبده فی الطب» و «التذکره‌الاشرفیه صناعت‌الطیبه نیز به یادگار مانده است.^(۷)

در کتاب ذخیره خوارزمشاهی نظرات اسمعیل جرجانی در خصوص تأثیر جغرافیایی و آب و هوا و نیز بهداشت شخصی بر سلامتی انسان تشریح شده است. بخش ویژه‌ای از این کتاب به خصوصیات آب و هوای خوارزم اختصاص دارد. جرجانی علاوه بر ذکر تأثیرات مثبت آب و هوا بر سلامتی مردم، به خصوصیات منفی آن نیز که باعث به‌وجود آمدن

بیماری‌های مختلف مثل زکام، سل، برونشیت مزمن، سنگ مثانه، اسهال و ... می‌شود، اشاره می‌کند. وی شیوه‌های حفاظت از تندرستی را در هر فصل سال توضیح داده است. او همچنین خصوصیات ۹ نوع پارچه از جمله ابریشمی و پنبه‌ای را که زیاد مورد استفاده مردم قرار می‌گرفت، تشریح کرده است.

پیشرفت علم پزشکی در قرن ۱۲ نه تنها در کشورهای شرق بلکه در غرب نیز مورد مطالعه و تحقیق قرار نگرفته است. در قرن ۱۲ پزشکان و دانشمندان برجسته‌ای زندگی کرده و آثار جالبی که بعدها نیز بر پیشرفت علم پزشکی تأثیر گذارد، تألیف نموده‌اند. دانشمندان ایرانی معتقدند که احیا و پیشرفت علم پزشکی ایرانی و به وجود آمدن اصطلاحات جدید در این علم را اسماعیل جرجانی آغاز کرده^(۸) و «ذخیره خوارزمشاهی» به عنوان یکی از منابع مهم علم پزشکی مورد استفاده بسیاری از پزشکان شرق قرار گرفته است.

در کتاب «قانون چیک» (قانون کوچک) عمر چغمینی دانشمند خوارزمی، در کتاب «تاج گل پزشکی» «ابوالعون محمدالباموی الجنیدی» پزشک هندی (قرون ۱۷-۱۴)، در کتاب دستنویس «طب صفایی» الحسینی الصفایی دانشمند ایرانی و در رساله پزشکی و داروسازی «تعديل تب» تقاالمحمدصدرالدین علی (قرن ۱۷ و آغاز قرن ۱۸) پزشک هندی از این کتاب اقتباس شده است.

آثار اسماعیل جرجانی در نسخه خطی «منافع الانسان» عرب محمد ابوالغازی خان پزشک خوارزمی معرفی شده است^(۹) اثر پزشکی «بیماری‌های داخلی و داروشناسی» الخواندمیرالعون البلنوی الجنیدی پزشک هندی و نیز رساله «درخشندگی چشم‌ها» در خصوص بیماری‌های چشمی و نحوه معالجه آنها براساس استفاده از مطالب و اطلاعات «ذخیره خوارزمشاهی» و «ذخیره داروهای خوارزمشاه» نوشته شده‌اند. اثر دستنویس پزشکی جعفرحاجی نصرالدین حاجی الحسینی القرواقی هزاراسبی (آغاز قرن ۱۹) نیز از «ذخیره خوارزمشاهی» اقتباس شده است.

توزیع آثار اسماعیل جرجانی در آسیا و اقتباسهای زیاد از این آثار توسط دانشمندان

این قاره چنین می‌نماید که وی یکی از پزشکان برجسته این قاره بزرگ بوده و بر پیشرفت علم پزشکی در قرن ۱۲ تأثیر زیادی گذاشته است. این آثار برای تشخیص و معالجه بیماری‌ها به پزشکان ایران، هندوستان و آسیای مرکزی کمک کرد و آنها بر پیشرفت علم پزشکی در فاصله قرون ۱۲ تا ۱۸ تأثیر فوق‌العاده گذاشتند. مطالعه و تحقیق بیشتر پیرامون میراث علمی اسماعیل جرجانی و نیز مقایسه آثار وی با آثار ابوسعید، ابن رشد، فخرالدین رازی، عمر چغینی و دیگران به روشن شدن پیشرفت علم پزشکی در قرن ۱۲ کمک می‌کند.

اگر در آکادمی (بیت‌الحکمه) مامون دوم که بین ۱۳ تا ۱۷ سال فعالیت نمود ۲۰ نفر دانشمند به پژوهش‌های علمی اشتغال داشتند، در بیت‌الحکمه خوارزم بیش از ۵۰ دانشمند و طی ۶۰ سال مشغول تحقیق بودند (در دوره قطب‌الدین محمد خوارزمشاه و پسرش آتسز). قرون ۱۲-۱۰ و ۲۵ سال اول قرن ۱۳ (تا استیلای چنگیزخان) دوره رشد و شکوفایی فرهنگ و علم در دولت خوارزمشاهیان محسوب می‌شود.

یادداشتها

۱. س.ب. تولستوف، «خوارزم باستان» مسکو، سال ۱۹۴۸.
- مجله «بهداری» (مقاله «میراث گران‌بها») شماره ۷، سال ۱۹۹۰، ص ۴.
۲. ای. تیموفیف، «بیرونی» مسکو، سال ۱۹۸۶، ص ۱۰-۹.
- م.آ. سالیه، «ابوریحان بیرونی، تاشکند، سال ۱۹۶۰، ص ۱۷.
- ای. ک. نارقل اف، «بیرونی خوارزم»، تاشکند، سال ۱۹۷۳، ص ۳۵.
۳. گورگنج یا کهنه اورگنج کنونی، اکنون در ترکمنستان واقع است.
۴. ای. افشار، دانش پژوه، «ذخیره خوارزم‌شاهی»، تهران، ۱۹۶۵، ص ۲-۱.
۵. همان.
۶. آ.آ. عبدالله‌یف، «قرابادین اسماعیل جرجانی به‌عنوان یکی از منابع تاریخ پزشکی خوارزم مجله «پزشکی ازبکستان» شماره ۲، سال ۱۹۷۲.
۷. وهاب او.آب. شرح احوال قرون ۱۳-۱۲ که به زبان عربی است، منبعی برای تاریخ آسیای مرکزی.

8. Nafisialja Medisin Degargani. Taris Wega, 1993, CTP 138.

۹. رجب‌بای صابراوغلی «ابوالغفاری بهادرخان» اورگنج ۱۹۹۵، ص ۵-۴.

م.ا. غایب‌اف - نگاره اورازبای‌وا - محققان آکادمی مأمون خوارزمشاه در تاشکند

